

ISSN: 3049-2017
IJMH 2026; 3(1): 31-39
© 2026 IJMH
www.themultijournal.com

Received: 29-12-2025
Accepted: 14-01-2026
Publish : 16-01-2026

Mrs Hemlata Dhokte
(Kshirsagar),
Assistant Professor,
KDBL Ayurved College, Paithan,
Dist. Sambhajinagar - 431107.

आयुर्वेद व योगदर्शन

Mrs Hemlata Dhokte (Kshirsagar)

आयुर्वेद व योगदर्शन ही भारतीय ज्ञानपरंपरेतील दोन अत्यंत प्राचीन, समन्वयात्मक व परस्परपूरक शास्त्रे आहेत. आयुर्वेद हे जीवनशास्त्र (Science of Life) असून त्याचा मुख्य उद्देश स्वस्थ व्यक्तीचे आरोग्य रक्षण व रोगी व्यक्तीचे विकार प्रशमन करणे हा आहे. तर योगदर्शनाचा उद्देश मन, इंद्रिये व चित्त यांचा निग्रह करून आत्मिक उन्नती व मोक्षप्राप्ती साधणे हा आहे.

योगदर्शनात मांडलेला अष्टांगयोग १) यम, २) नियम, ३) आसन, ४) प्राणायाम, ५) प्रत्याहार, ६) धारणा, ७) ध्यान व ८) समाधी हा मानवी व्यक्तिमत्त्वाच्या सर्वांगीण विकासाचा शास्त्रीय मार्ग आहे. आयुर्वेदातील स्वस्थवृत्त, सद्वृत्त, आचार-रसायन व सत्त्वावजय चिकित्सा ही तत्त्वे अष्टांगयोगाशी पूर्णतः सुसंगत असून दोन्ही शास्त्रे देह- मन- आत्मा यांचे संतुलन साधण्यावर भर देतात. आयुर्वेद देहप्रधान असला तरी तो मन व आत्म्याला समान महत्त्व देतो, तर योगदर्शन मनप्रधान असून देहशुद्धीशिवाय योगसाधना शक्य नाही. त्यामुळे आयुर्वेद व योगदर्शन यांचा समन्वय केल्यास शारीरिक आरोग्य, मानसिक शांती व आत्मिक प्रगती साध्य होते. आधुनिक काळातील तणाव, जीवनशैलीजन्य विकार व मानसिक असंतुलन यावर आयुर्वेद- योगदर्शनाचे संयुक्त अध्ययन व आचरण अत्यंत उपयुक्त ठरते.

दर्शनशास्त्र हे भारतीय ज्ञानपरंपरेचे मूलभूत व चिंतनशील अंग असून ते सत्य, आत्मा, जगत्, ईश्वर, ज्ञान व मोक्ष यांचा तात्त्विक विचार करते. 'दृश्' या धातूपासून निर्माण झालेला दर्शन हा शब्द यथार्थ ज्ञान देणारे तत्त्वज्ञान असा अर्थ दर्शवितो. जीवनाचे अंतिम ध्येय काय आहे व ते कसे साध्य करता येईल, याचा शास्त्रीय शोध दर्शनशास्त्र करते.

भारतीय दर्शनपरंपरेत षड्दर्शन १) सांख्य, २) योग, ३) न्याय, ४) वैशेषिक, ५) मीमांसा व ६) वेदान्त यांचा समावेश होतो. ही सर्व दर्शने प्रमाण, तत्त्व, आत्मा, कर्म, बंधन व मोक्ष यांचा सखोल विचार करतात. विविध दर्शने मार्ग वेगवेगळे असले तरी त्यांचा अंतिम हेतू दुःखनिवृत्ती व मोक्षप्राप्ती हाच आहे. आयुर्वेद, योग व दर्शनशास्त्र यांचा परस्पर अतूट संबंध असून आयुर्वेदातील दोष, गुण, आत्मा व मन यांची संकल्पना दर्शनशास्त्रावर आधारित आहे. त्यामुळे दर्शनशास्त्राचे अध्ययन केल्याने वैद्यकीय शास्त्राला तात्त्विक अधिष्ठान प्राप्त होते व चिकित्सेचा दृष्टिकोन अधिक समग्र बनतो.

आयुर्वेद आणि योग ही भारतीय ज्ञानपरंपरेतील दोन प्राचीन व परस्परपूरक शास्त्रे आहेत. आयुर्वेदाचा मुख्य उद्देश स्वस्थ व्यक्तीचे आरोग्य रक्षण व रोगी व्यक्तीचे उपचार करणे हा आहे, तर योगाचा उद्देश मन, इंद्रिये व आत्मा यांचे संयमन करून आत्मिक उन्नती साधणे हा आहे. या दोन्ही शास्त्रांचा अंतिम हेतू सुखायुष्य, दीर्घायुष्य व मोक्षप्राप्ती हाच आहे.

दर्शनशास्त्र - निरुक्ती 'दृश्' (दृशिर् दर्शने) या धातूपासून निर्माण झाला आहे

दृश् + ल्युट् प्रत्यय - दर्शन दर्शन - तत्त्वज्ञान, सत्याचे प्रत्यक्ष ज्ञान.

शास्त्र - नियमबद्ध व शास्त्रीय मांडणी.

* भारतीय दर्शनपरंपरेतील सहा प्रमुख दर्शने म्हणजे षड्दर्शन.-

१) सांख्यदर्शन -

संख्या / संख्याने तत्त्वांचे विवेचन करणारे दर्शन

सम्यक् ख्यायते तत्त्वम् अनेन

Correspondence:

Mrs Hemlata Dhokte
(Kshirsagar),
Assistant Professor,
KDBL Ayurved College, Paithan,
Dist. Sambhajinagar - 431107.

प्रकृती- पुरुष तत्त्वांचे तर्कशुद्ध विवेचन करणारे दर्शन - सांख्य

२) योगदर्शन -

युज् (योजने) धातूपासून योग

युज् - जोडणे / संयोजन करणे

आत्मा व परमात्मा यांचा संयोग साधणारे दर्शन - योग

३) न्यायदर्शन -

न्याय - नियम, प्रमाण, युक्ती

योग्य तर्क व प्रमाणांद्वारे सत्यज्ञान देणारे दर्शन

तर्कशास्त्रात्मक सत्यअन्वेषण - न्याय

४) वैशेषिकदर्शन -

विशेष- भेद, वैशिष्ट्य

पदार्थांचे विशेष विवेचन करणारे दर्शन

द्रव्य, गुण, कर्म, सामान्य, विशेष यांचे विवेचन - वैशेषिक

५) मीमांसादर्शन (पूर्वमीमांसा) -

मीमांसा - सखोल विचार / परीक्षण

वेदवाक्यांचे अर्थनिर्णयन करणारे दर्शन

कर्मकांडाचे तात्त्विक विवेचन - मीमांसा

६) वेदान्तदर्शन (उत्तरमीमांसा) -

वेद + अन्त - वेदांचा अंतिम भाग (उपनिषदे)

ब्रह्मविद्या व आत्मज्ञानाचे विवेचन

मोक्षमार्ग दर्शविणारे दर्शन - वेदान्त

योग हा केवळ शारीरिक व्यायाम नसून तो मन, बुद्धी व चित्त यांच्या शुद्धीकरणाचा शास्त्रीय मार्ग आहे. योगदर्शनानुसार मनाच्या चंचलतेमुळेच दुःख, ताण व मानसिक विकार उत्पन्न होतात. त्यामुळे मानसिक आरोग्य साधण्यासाठी योग अत्यंत आवश्यक आहे.

योगदर्शन हे भारतीय षड्दर्शनांपैकी एक प्रमुख दर्शन आहे. याचे प्रवर्तक पतंजली मानले जातात.

योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः (योगसूत्र १.२) पतंजली

* आयुर्वेददृष्ट्या व मानसिकदृष्ट्या मन व योग -

=> आयुर्वेदानुसार मन हे सत्त्व, रज, तम या त्रिगुणांनी युक्त आहे.

=> चित्तवृत्ती - मनातील विचार, भावना, कल्पना

=> या वृत्तींचा निरोध (नियंत्रण) म्हणजे योग

=> मन स्थिर झाल्यास दुःखनिवृत्ती होते

=> रज - चंचलता, चिंता, क्रोध

=> तम - प्रमाद, आळस, अज्ञान

=> योग - रज- तम क्षय करून सत्त्ववृद्धी

* योगसूत्र - सूत्रसंख्या - १९५, पाद ४ - समाधिपाद,

साधनपाद, विभूतिपाद, कैवल्यपाद

* अष्टांग योग - पतंजलींनी सांगितलेले अष्टांग योग -

१) यम - सामाजिक व नैतिक शिस्त

(अहिंसा, सत्य, अस्तेय, ब्रह्मचर्य, अपरिग्रह)

२) नियम - वैयक्तिक शुद्धी

(शौच, संतोष, तप, स्वाध्याय, ईश्वरप्रणिधान)

३) आसन - स्थिर व सुखकारक देहस्थिती

४) प्राणायाम - प्राणवायूचे नियमन

५) प्रत्याहार - इंद्रियांचा विषयांपासून संयम

६) धारणा - चित्त एका विषयावर स्थिर करणे

७) ध्यान - अखंड एकाग्रता

८) समाधी - आत्मसाक्षात्काराची अवस्था

* आयुर्वेद व योगदर्शन यांचा संबंध -

(अ) उद्दिष्टांची समानता -

आयुर्वेद - योग

आरोग्य रक्षण - चित्तशुद्धी

रोगनाश - दुःखनिवृत्ती

दीर्घायुष्य - कैवल्य

(आ) त्रिदोष व योग -

दोष - योगातील उपयोग

वात - प्राणायाम, ध्यान

पित्त - शीत ध्यान, अहिंसा

कफ - आसन, सक्रिय योग

(इ) आयुर्वेदिक मनोविज्ञान व योग -

आयुर्वेदातील मानसिक दोष : - रज , तम

योगदर्शनानुसार : - १) ध्यान, प्राणायाम - रज-तम क्षय

२) सत्त्ववृद्धी - मानसिक आरोग्य

* रोगनिवारणात योगाचा उपयोग (आयुर्वेद दृष्ट्या) -

रोग योगोपचार

उच्च रक्तदाब अनुलोम-विलोम

मधुमेह आसन + प्राणायाम

चिंता ध्यान

स्थूलता सक्रिय आसन

* आयुर्वेद ग्रंथांतील योगसंदर्भ -

=> चरकसंहिता - ध्यान, सत्त्वशुद्धी

=> सुश्रुतसंहिता - प्राण, मन

=> अष्टांगहृदय - आहार-विहार-संयम

* अष्टांगयोग

१) यम

=> यम हे अष्टांग योगातील पहिले अंग आहे.

=> यम म्हणजे सामाजिक व नैतिक आचारसंहिता.

=> यमांचे पालन केल्याने मन शुद्ध होते व योगसाधनेस पात्रता निर्माण होते.

“अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः” (योगसूत्र २.३०)

* यमांचे पाच प्रकार -

१) अहिंसा -

=> कोणत्याही प्राण्याला काय, वाचा, मनाने इजा न करणे.

=> क्रोध, द्वेष, मत्सर यांचा त्याग.

=> आयुर्वेदात अहिंसा - मानसिक सत्त्ववृद्धी.

२) सत्य -

=> मन, वाणी व कृती यांत एकरूपता असणे.

=> सत्य बोलताना इतरांना हानी होऊ नये.

=> सत्यामुळे मन स्थिर व विश्वासाहू होते.

३) अस्तेय -

=> परक्याची वस्तू न घेणे व चोरीचा विचारही न करणे.

=> इतरांच्या वेळेचा, श्रमाचा, ज्ञानाचा अपहार न करणे.

=> अस्तेयामुळे लोभ कमी होतो

४) ब्रह्मचर्य -

- => इंद्रियसंयम व विषयांवरील नियंत्रण.
- => केवळ लैंगिक संयम नव्हे, तर विचारशुद्धी.
- => ब्रह्मचर्यामुळे वीर्य, तेज व बुद्धी वाढते.

५) अपरिग्रह -

- => अत्यधिक संग्रह न करणे.
- => गरजेपुरतेच वस्तू स्वीकारणे.
- => अपरिग्रहामुळे मन हलके व मुक्त होते.

* आयुर्वेद व यम यांचा संबंध -

- => अहिंसा → पित्त शमन
- => सत्य → मानसिक संतुलन
- => ब्रह्मचर्य → ओजवृद्धी
- => अपरिग्रह → कफनाश

२) नियम

नियम म्हणजे वैयक्तिक आचार-विचार व जीवनशैलीचे नियम, ज्यामुळे देह-मन शुद्ध होऊन योगसाधनेस पात्रता प्राप्त होते.

“शौचसंतोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः”

(योगसूत्र २.३२)

* नियमांचे पाच प्रकार (आयुर्वेददृष्ट्या स्पष्टीकरण) -

१) शौच (शुद्धता) -

- * अर्थ - बाह्य व आंतरिक शुद्धता.
- * आयुर्वेदानुसार -

- => बाह्य शौच - स्नान, स्वच्छ वस्त्र, परिसर स्वच्छता.
- => आंतरिक शौच - शोधनकर्म (वमन, विरेचन), योग्य आहार.
- => मनःशौच - क्रोध, द्वेष, ईर्ष्या त्याग.

* परिणाम - कफदोष शमन, सत्त्वगुणवृद्धी

२) संतोष -

- * अर्थ - जे मिळाले आहे त्यात समाधान मानणे.
- * आयुर्वेदानुसार -

- => असंतोषामुळे रजोगुण वाढतो.
- => संतोषामुळे मन शांत राहते, पित्त नियंत्रित होते.
- * परिणाम - मानसिक स्थैर्य, अनावश्यक इच्छा कमी होतात

३) तप -

- * अर्थ - देह-मन संयम व कष्टसाध्य शिस्त.
- * आयुर्वेदानुसार -
- => उपवास, मिताहार, ऋतुचर्या, दिनचर्या.
- => तपामुळे अग्नी प्रदीप्त होतो.

* परिणाम - आमनाश, वात-कफ शमन

४) स्वाध्याय -

- * अर्थ - आत्मचिंतन व शास्त्राध्ययन.
- * आयुर्वेदानुसार -
- => वेद, उपनिषद, आयुर्वेद ग्रंथांचे अध्ययन.
- => मानसिक दोष ओळखून सुधारणा.
- * परिणाम - विवेकवृद्धी, आत्मज्ञान प्राप्ती

५) ईश्वरप्रणिधान -

- * अर्थ - सर्व कर्म ईश्वरार्पण करणे.
- * आयुर्वेदानुसार -
- => अहंकार क्षय होतो.
- => चिंता, भय, ताण कमी होतो.

* परिणाम - मानसिक शांतता, रज-तम क्षय

* नियम व त्रिदोष संबंध (तक्ता)-

नियम	दोषांवर परिणाम
शौच	कफ शमन
संतोष	पित्त शमन
तप	वात-कफ नियंत्रण
स्वाध्याय	रज-तम क्षय
ईश्वरप्रणिधान	मानसिक संतुलन

* अष्टांग योगातील नियम - आयुर्वेददृष्ट्या स्पष्टीकरण तक्ता -

क्र.	नियम	आयुर्वेददृष्ट्या अर्थ	दोष / गुणांवरील परिणाम	लाभ
१	शौच	बाह्य व आंतरिक शुद्धता (स्नान, आहार, शोधन)	कफशमन, सत्त्ववृद्धी	देह-मन शुद्धी
२	संतोष	जे मिळाले त्यात समाधान	पित्तशमन, रजक्षय	मानसिक शांतता
३	तप	संयम, मिताहार, दिनचर्या	वात-कफ नियंत्रण, अग्निदीपन	आमनाश
४	स्वाध्याय	शास्त्राध्ययन व आत्मचिंतन	रज-तम क्षय	विवेकवृद्धी
५	ईश्वरप्रणिधान कर्म	ईश्वरार्पण, अहंकार त्याग	सत्त्ववृद्धी	चिंता-भय नाश

३) आसन

आसन हे अष्टांग योगातील तिसरे अंग आहे. आसन म्हणजे देहाला स्थिर, संतुलित व सुखकारक स्थितीत ठेवणे, जेणेकरून योगसाधना व ध्यान सहज शक्य होते.

“स्थिरसुखमासनम्” (योगसूत्र २.४६)

* आसनाचा अर्थ (स्पष्टीकरण) -

- => स्थिर - देह न हालणारा, संतुलित
- => सुख - वेदनारहित, आरामदायक
- => आसनाचा उद्देश शरीराला कष्ट देणे नसून साधनेस योग्य बनवणे आहे.

* आसनांचे प्रकार (आयुर्वेदानुसार)-

- १) ध्यानासने - उदा. पद्मासन, सिद्धासन
=> मन स्थिर ठेवण्यास उपयुक्त
=> वातदोष नियंत्रण
- २) शारीरिक स्वास्थ्यसाठी आसने - उदा. भुजंगासन, पवनमुक्तासन
=> स्नायू व सांधे सुदृढ करतात
=> कफ व वात शमन
- ३) संतुलन व शक्तिवर्धक आसने - उदा. वृक्षासन
=> शरीरातील समन्वय वाढवतात
=> मानसिक एकाग्रता वाढते.

* आयुर्वेददृष्ट्या आसनांचे फायदे -

- => वातदोष शमन - शरीर स्थिर राहण्यास मदत होते.
- => अग्नी प्रदीपन - पचनशक्ती सुधारते.
- => स्रोतशुद्धी - रक्त व प्राणवह स्रोत स्वच्छ
- => मानसिक शांतता - रज-तम क्षय होतो.

* आयुर्वेदिक ग्रंथांतील संदर्भ -

१) चरकसंहिता - विहार संकल्पना -

“हिताहारविहारस्य सम्यग्योगः सुखावहः”

(चरक संहिता, सूत्रस्थान)

अर्थ - योग्य आहार व विहार (आसन, व्यायाम) आरोग्यदायक ठरतो.

२) चरकसंहिता - शरीर स्थैर्य -

“शरीरं सत्त्वसंपन्नं व्याधीनां न वशं व्रजेत्”

अर्थ - सत्त्वयुक्त व स्थिर शरीर रोगांच्या अधीन जात नाही.

३) अष्टांगहृदय - व्यायाम -

“व्यायामादर्धशक्त्या तु बलं वर्णश्च जायते” (अष्टांगहृदय, सूत्रस्थान)

अर्थ - मर्यादित व्यायाम (आसन) केल्याने बल व वर्ण वाढतो.

* आसनांचे आयुर्वेदिक लाभ -

वातदोष नियंत्रित होतो

जठराग्नी प्रदीप्त होतो

स्रोतशुद्धी होते

ओज व बल वाढते

रज-तम क्षय होऊन सत्त्ववृद्धी

* आसन - आयुर्वेदिक श्लोकसंग्रह -

१) आहार- विहाराचे महत्त्व -

‘हिताहारविहारस्य सम्यग्योगः सुखावहः ।

अस्याभावान्महद्दुःखं व्याधयश्च भवन्ति हि॥

(चरक संहिता, सूत्रस्थान)

२) विहारातून आरोग्यप्राप्ती -

‘आहारश्च विहारश्च चेष्टाः कर्माणि चैकशः।

धातूनां वैषम्यकरा दोषाणां च समप्रदा॥

(चरक संहिता)

३) व्यायामाचे (आसनाचे) लाभ -

‘व्यायामादर्धशक्त्या तु बलं वर्णश्च जायते ।

स्थिरत्वं लाघवं चैव दोषदौर्बल्यनाशनम् ॥ (अष्टांगहृदय, सूत्रस्थान)

४) व्यायामाची मर्यादा -

‘नातिव्यायामशीलस्य न चैकासनशीलिनः ।

स्वास्थ्यं समुपजायेत सम्यग्योगात्तु जायते’ ॥ (सुश्रुत संहिता)

५) देहस्थैर्य व रोगप्रतिबंध -

‘शरीरं सत्त्वसंपन्नं व्याधीनां न वशं व्रजेत्’ ।(चरक संहिता)

६) दोषसाम्याचे सूत्र -

‘दोषधातुमलानां यः सम्यक् स्थितिः स स्वास्थ्यं ।

विकारस्तु विपर्ययः’ ॥ (चरक संहिता, सूत्रस्थान)

७) अग्नी व स्वास्थ्य -

‘अग्नौ समे शरीराणि स्वस्थानीति विनिर्दिशेत् ।

विकृते विकृतिं यान्ति रोगास्तेनोपजायते’ ॥ (चरक संहिता)

८) ओज व बल -

‘ओजः शरीरस्य बलं तस्य नाशे विनश्यति’ । (चरक संहिता)

* स्वस्थवृत्त - निवडक आयुर्वेदिक श्लोकसंग्रह

१) स्वस्थतेची व्याख्या -

‘समदोषः समाग्निश्च समधातु मलक्रियः । प्रसन्नात्मेन्द्रियमनाः स्वस्थ इत्यभिधीयते’ ॥

२) आरोग्यरक्षणाचे उद्दिष्ट -

‘स्वस्थस्य स्वास्थ्यरक्षणं आतुरस्य विकारप्रशमनं च’ ॥

३) आहार- विहाराचे महत्त्व -

‘हिताहारविहारस्य सम्यग्योगः सुखावहः’ । अस्याभावान्महद्दुःखं व्याधयश्च भवन्ति हि ॥

४) आहार व विहार - दोषसाम्य -

‘आहारश्च विहारश्च चेष्टाः कर्माणि चैकशः।

धातूनां वैषम्यकरा दोषाणां च समप्रदा ॥

५) दिनचर्येचे महत्त्व -

‘ब्राह्मे मुहूर्ते उत्तिष्ठेत् स्वस्थो रक्षार्थमायुषः’ ।

६) व्यायामाचे फायदे -

‘व्यायामादर्धशक्त्या तु बलं वर्णश्च जायते।

स्थिरत्वं लाघवं चैव दोषदौर्बल्यनाशनम्’ ॥

७) व्यायामाची मर्यादा -

‘नातिव्यायामशीलस्य न चैकासनशीलिनः। स्वास्थ्यं समुपजायेत सम्यग्योगात्तु जायते’ ॥

८) अग्नी व आरोग्य -

‘अग्नौ समे शरीराणि स्वस्थानीति विनिर्दिशेत्। विकृते विकृतिं यान्ति रोगास्तेनोपजायते’ ॥

९) मानसिक आरोग्य (सत्त्व) -

‘शरीरं सत्त्वसंपन्नं व्याधीनां न वशं व्रजेत्’ ।

१०) ब्रह्मचर्य व आयुष्य -

‘ब्रह्मचर्येण तपसा देवताः नित्यमाश्रिताः’ ।

११) इंद्रियसंयम -

‘इन्द्रियाणां अतीयोगो हीनयोगो मिथ्यायोगः रोगहेतवः’ ॥

१२) आचार-रसायन -

‘सत्यवादिनं अक्रोधमद्यमैथुनवर्जितम् । नित्यं प्रशान्तं मेधावि आयुष्मन्तं वदन्ति तम्’ ॥

१३) ऋतुचर्या -

‘ऋतूनां वैषम्येण दोषाणां सञ्चयः स्मृतः । तस्य नाशे विनश्यति’ ॥

४) प्राणायाम

प्राणायाम हे अष्टांगयोगातील चौथे अंग आहे. आसनानंतर प्राणायाम व प्राणायामानंतर ध्यान अशी योगसाधनेची क्रमवार प्रगती होते. श्वास- प्रश्वासाचे जाणीवपूर्वक नियमन म्हणजे प्राणायाम.

“तस्मिन्सति श्वासप्रश्वासयोगतिविच्छेदः प्राणायामः”

(योगसूत्र २.४९)

* प्राणायामाचे प्रकार (योगसूत्रानुसार) -

१) पूरक - श्वास घेणे

२) कुंभक - श्वास रोखणे

३) रेचक - श्वास सोडणे

* आयुर्वेदात प्राणायामाचा संबंध - प्राणवायु, उदानवायु, व्यानवायु

“प्राणो हि नाम जीवितं” (आयुर्वेद संकल्पना)

* आयुर्वेददृष्ट्या प्राणायामाचे महत्त्व -

=> वातदोषाचे नियमन

=> अग्नी प्रदीपन

=> स्रोतशुद्धी

=> ओजवृद्धी

=> रज- तम क्षय व सत्त्ववृद्धी

* प्रमुख प्राणायाम -

१) अनुलोम- विलोम -

=> नाडीशुद्धी

=> वात- पित्त संतुलन

=> मानसिक शांतता

२) भस्त्रिका -

=> कफनाश

=> अग्निदीपन

=> स्थूलता व आळस कमी

३) कपालभाती -

=> आमनाश

=> जठराग्नी सुधारणा

=> मेदधातु कमी

४) भ्रामरी -

=> रज- तम क्षय

=> चिंता, अनिद्रा कमी

=> मनःशांती

५) शीतली / शीतकारी -

=> पित्तशमन

=> उष्णतेचे विकार कमी

=> तृष्णा व दाह नाश

* प्राणायामाचे तीन भाग -

१) पूरक -

अर्थ - श्वास आत घेणे.

स्पष्टीकरण -

=> नाकावाटे हळू व नियंत्रित श्वास आत घेणे.

=> यामुळे प्राणशक्ती शरीरात प्रवेश करते.

=> फुफ्फुसे विस्तारतात व प्राणवह स्रोत सक्रीय होतात.

* आयुर्वेददृष्ट्या परिणाम -

१) प्राणवायु संतुलित होतो २) वातदोष शमन ३) ओजवृद्धीस सहाय्य

२) कुंभक -

अर्थ - श्वास रोखणे (धारण करणे).

स्पष्टीकरण -

=> पूरक किंवा रेचकानंतर श्वास थांबवून ठेवणे.

=> कुंभात जसे पाणी स्थिर असते, तसेच येथे प्राण स्थिर राहतो.

=> हा प्राणायामाचा सर्वात महत्त्वाचा भाग आहे.

आयुर्वेददृष्ट्या परिणाम -

प्राणाचा योग्य वितरण, मनःस्थैर्य, रज- तम क्षय

३) रेचक -

अर्थ : श्वास बाहेर सोडणे.

स्पष्टीकरण -

=> नियंत्रित पद्धतीने श्वास बाहेर सोडणे.

=> शरीरातील दूषित वायू व अशुद्धी बाहेर पडतात.

आयुर्वेददृष्ट्या परिणाम -

अपानवायु शुद्ध, कफदोष नाश, आमनाश

* प्राणायाम - निवडक श्लोकसंग्रह -

१) प्राणायामाची व्याख्या (योगदर्शन) -

‘तस्मिन्निति श्वासप्रश्वासयोगतिविच्छेदः प्राणायामः’ ॥(योगसूत्र २.४९)

२) पूरक- कुंभक- रेचक -

‘बाह्याभ्यन्तरस्तम्भवृत्तिर्देशकालसंख्याभिः परिदृष्टो दीर्घसूक्ष्मः’ ॥ (योगसूत्र २.५०)

३) प्राणायामाचे फल -

‘ततः क्षीयते प्रकाशावरणम्’ ॥ (योगसूत्र २.५२)

४) ध्यानयोग्यता -

‘धारणासु च योग्यता मनसः’ ॥ (योगसूत्र २.५३)

५) प्राणाचे महत्त्व (आयुर्वेद) -

‘प्राणो हि नाम जीवितं तेन सर्वं प्रतिष्ठितम्’ ॥

६) वायू व जीवन -

‘वायुः प्राणः सुखं वायुः वायुः सर्वमिदं जगत्’ ॥

७) प्राणवह स्रोत -

‘हृदयमूलं प्राणवहस्रोतसाम्’ ॥ (चरकसंहिता)

८) अग्नी व प्राण -

‘अग्नौ समे शरीराणि स्वस्थानीति विनिर्दिशेत् । विकृते विकृतिं यान्ति रोगास्तेनोपजायते’ ॥

९) ओज व प्राण -

‘ओजः शरीरस्य बलं तस्य नाशे विनश्यति’ ॥

१०) मन व प्राण संबंध -

‘चलने वायवः चलं चित्तम् । निश्चले निश्चलं भवेत्’ ॥

११) दीर्घायुष्य -

‘आयुः प्राणो बलं चैव प्राणायामेन वर्धते’ ॥

१२) योगमार्गातील प्राणायाम -

‘आसनस्थः प्राणायामं कुर्यात् दोषनिवर्हणम्’ ।

५) प्रत्याहार

प्रत्याहार हे अष्टांगयोगातील पाचवे अंग आहे. आसन व प्राणायामानंतर प्रत्याहार येतो आणि तो धारणा- ध्यान- समाधी यांचा सेतू आहे. इंद्रिये मनाच्या अधीन झाली की प्रत्याहार सिद्ध होतो.

‘स्वविषयासंप्रयोगे चित्तस्वरूपानुकार इन्द्रियाणां प्रत्याहारः’ (योगसूत्र २.५४)

* योगदर्शनानुसार प्रत्याहार (पतंजली) -

=> इंद्रिये चित्ताचे अनुकरण करतात

=> बाह्य विषयांचा आकर्षणभाव कमी होतो

=> ध्यानासाठी मन स्थिर होते

‘ततः परमा वश्यतेन्द्रियाणाम्’ (योगसूत्र २.५५)

* आयुर्वेददृष्ट्या प्रत्याहार -

आयुर्वेदात प्रत्याहाराचा संबंध इंद्रिय, मन, वातदोष व सत्त्वगुण यांच्याशी आहे.

१) इंद्रियसंयम (इंद्रियार्थ संयोग) -

=> अतीयोग, हीनयोग, मिथ्यायोग — हे रोगकारक मानले आहेत.

=> प्रत्याहारामुळे सम्यग्योग साधतो.

२) मन व दोष -

=> रज- तम वाढले - इंद्रिये विषयांमध्ये गुंततात

=> प्रत्याहार - रज- तम क्षय, सत्त्ववृद्धी

३) वातदोष नियंत्रण -

=> इंद्रियांची चंचलता - वातवृद्धी

=> प्रत्याहाराने प्राणवायु स्थिर होतो.

* प्रत्याहाराचे प्रकार -

१) बाह्य प्रत्याहार -

दृश्य, शब्द, गंध इ. विषयांपासून दूर राहणे.

आहार-विहार संयम

२) अंतः प्रत्याहार -

मन विषयांकडे धावू न देणे.

ध्यानपूर्व अवस्था

* आयुर्वेदातील संकल्पनांशी प्रत्याहार -

स्वस्थवृत्त - इंद्रियसंयम

आचार-रसायत- मानसिक शुद्ध

मानसशास्त्र - रज-तम क्षय

रसायन - सत्त्ववृद्धी

* प्रत्याहाराचे लाभ -

- => इंद्रियसंयम प्राप्त होते.
- => मानसिक स्थैर्य वाढते.
- => ध्यान सहज साध्य होते.
- => व्यसन व विषयासक्ती कमी होते.
- => रोगप्रतिबंधास मदत

६) धारणा

धारणा हे अष्टांगयोगातील सहावे अंग आहे. प्रत्याहारानंतर मन बाह्य विषयांपासून निवृत्त झाल्यावर एका ठराविक विषयावर मन स्थिर करणे म्हणजे धारणा. धारणा ही ध्यानाची पूर्वतयारी आहे.

“देशबन्धश्चित्तस्य धारणा” (योगसूत्र ३.१)

* अष्टांगयोगानुसार धारणा –

- => प्रत्याहारानंतरच धारणा सिद्ध होते
- => धारणा - ध्यान - समाधी (अंतर्गत योग)
- => धारणा टिकली तर ध्यान सहज होते

* आयुर्वेददृष्ट्या धारणा-

आयुर्वेदात धारणा हा मानसिक स्वास्थ्याचा अत्यंत महत्त्वाचा उपाय मानला जातो.

१) मन व गुण –

रज – अस्थिरता, चंचलता

तम – जडत्व, प्रमाद

धारणा - रज-तम क्षय, सत्त्ववृद्धी

२) वातदोष व मन –

मनाची चंचलता - वातवृद्धी

धारणा - प्राणवायु स्थिर, मन शांत

३) अग्नी व ओज –

स्थिर मन - जठराग्नी संतुलन

ओजवृद्धी - प्रतिकारशक्ती वाढ

* धारणा व इंद्रिय- मन- प्राण संबंध –

इंद्रिये मनाच्या अधीन

मन प्राणाच्या अधीन

धारणा - मन व प्राण यांचे एकत्रीकरण

* धारणा - आयुर्वेदिक लाभ -

मानसिक स्थैर्य वाढते

स्मरणशक्ती व बुद्धी तीव्र होते

चिंता, भय, अनिद्रा कमी

वातज व मानस विकारांवर उपयुक्त

ध्यान व समाधी सहज

* धारणा व रोगप्रतिबंध –

मानसिक रोग – चिंता, तणाव, नैराश्य

वातप्रधान विकार – कंप, अस्थैर्य

* आयुर्वेदातील संकल्पनांशी धारणा –

१) मन व त्रिगुण सिद्धांत –

आयुर्वेदात मनाचे गुण — सत्त्व, रज, तम.

रज → चंचलता, अस्थिरता

तम → जडत्व, प्रमाद

धारणा → रज- तम क्षय करून सत्त्ववृद्धी करते.

२) दोषसिद्धांत व धारणा –

मनाची चंचलता ही वातदोषवृद्धीचे लक्षण आहे.

धारणा केल्याने प्राणवायु स्थिर होतो.

वातशमन झाल्यामुळे मन शांत व स्थिर होते.

३) इंद्रियसंयम व धारणा –

आयुर्वेदात इंद्रियांचे अतीयोग, हीनयोग, मिथ्यायोग हे रोगकारक मानले आहेत.

धारणा ही इंद्रिय- मन- प्राण यांचा सम्यग्योग साधते. विषयासक्ती कमी होते.

४) अग्नी व धारणा –

मानसिक अस्थिरतेमुळे जठराग्नी विषम होतो.

धारणा केल्याने मन स्थिर राहते व अग्नी संतुलित होतो.

पचन व चयापचय सुधारतो.

५) ओज व धारणा –

ओज = शरीराची प्रतिकारशक्ती व बल.

दीर्घकाळ मानसिक ताण → ओजक्षय.

धारणा → ओजवृद्धी करून देहबल वाढवते.

६) स्रोतसिद्धांत व धारणा –

धारणा केल्याने प्राणवह स्रोत शुद्ध राहतात.

स्रोतसावरोध कमी होतो.

प्राणाचा योग्य संचार होतो.

७) मानसशास्त्र व धारणा –

धारणा ही मानसिक चिकित्सा चा भाग आहे.

चिंता, भय, अनिद्रा यावर उपयुक्त.

मानसिक संतुलन राखते.

८) स्वस्थवृत्त व धारणा –

स्वस्थवृत्तात मानसिक शुद्धी अत्यंत आवश्यक आहे.

धारणा → मनोनिग्रह → आरोग्यरक्षण.

दीर्घायुष्य व सुखायुष्य साध्य होते.

* आयुर्वेदिक संकल्पना धारणा परिणाम –

त्रिगुण – सत्त्ववृद्धी

वातदोष - चंचलता कमी

इंद्रिय – संयम

अग्नी – संतुलन

ओज – वृद्धी

स्रोतस – शुद्धी

७) ध्यान

ध्यान हे अष्टांगयोगातील सातवे अंग आहे. प्रत्याहार → धारणा यानंतर अखंड एकाग्रतेचा प्रवाह निर्माण होतो, त्यालाच ध्यान म्हणतात.

हे अंतर्गत (आंतर) योगाचे प्रमुख साधन आहे. धारणा ही प्रयत्नपूर्वक एकाग्रता असते, तर ध्यान म्हणजे ती एकाग्रता नैसर्गिक व निरंतर होणे

“तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम्” (योगसूत्र ३.२)

* अष्टांगयोगानुसार ध्यान (पतंजली) –

=> ध्यानामुळे चित्तवृत्ती शमतात.

=> क्लेश (अविद्या, अस्मिता, राग, द्वेष, अभिनिवेश) क्षीण होतात.

=> ध्यान → समाधीकडे नेणारा थेट मार्ग.

* ध्यानाची प्रक्रिया (संक्षेप) –

आसन व प्राणायामाने देह-प्राण स्थिर करणे

प्रत्याहाराने इंद्रिये अंतर्मुख करणे

धारणेने एका विषयावर मन बांधणे

विषयावर अखंड चित्तप्रवाह — ध्यान*

* आयुर्वेददृष्ट्या ध्यान –

आयुर्वेदात ध्यान हा मानसिक आरोग्य व सत्त्ववृद्धीचा सर्वोत्तम उपाय मानला जातो.

१) मन व त्रिगुण -

रज → चंचलता, अस्वस्थता

तम → जडत्व, प्रमाद

ध्यान → रज-तम क्षय करून सत्त्ववृद्धी

२) दोषसिद्धांत -

मानसिक अस्थिरता = वातवृद्धी

क्रोध, चिडचिड = पित्तवृद्धी

आसक्ती, प्रमाद = कफवृद्धी

३) प्राण, अग्नी व ओज -

ध्यान → प्राणवायु स्थिर

अग्नी सम → पचन व चयापचय सुधारतो

ओजवृद्धी → प्रतिकारशक्ती वाढ

* ध्यानाचे प्रकार -

सगुण ध्यान - मंत्र, देवता, ज्योत, श्वास

निर्गुण ध्यान - निराकार तत्त्वावर एकाग्रता

भावनात्मक ध्यान - करुणा, मैत्री, शांती

* ध्यानाचे लाभ -

मानसिक शांती व स्थैर्य

स्मरणशक्ती व बुद्धी वाढ

चिंता, ताण, अनिद्रा कमी

रक्तदाब, हृदयरोगांत सहाय्यक

आत्मचिंतन व आत्मज्ञान

* ध्यान व रोगप्रतिबंध (आयुर्वेद) -

मानसिक विकार - चिंता, नैराश्य, भय

वातप्रधान विकार - अस्थिरता, कंप

जीवनशैली विकार - ताणजन्य समस्या

* ध्यान - निवडक श्लोकसंग्रह -

१) ध्यानाची व्याख्या (योगदर्शन) - तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम् ॥ (योगसूत्र ३.२)

२) धारणा- ध्यान- समाधी संबंध - त्रयमेकत्र संयमः ॥ (योगसूत्र ३.४)

३) ध्यानाचे फल - तज्जयात् प्रज्ञालोकः ॥ (योगसूत्र ३.५)

४) चित्तशुद्धी - योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः ॥ (योगसूत्र १.२)

५) मनःशांती (योग) - प्रशान्तवाहिता संस्कारात् ॥ (योगसूत्र १.५०)

६) मन व सत्त्व (आयुर्वेद) - शरीरं सत्त्वसंपन्नं व्याधीनां न वशं व्रजेत् ॥

७) मन व दोष - रजस्तमःसमुद्भूताः कामक्रोधौ महाशनौ ॥

८) सत्त्वावजय चिकित्सा - धीरविज्ञानस्मृतिसमाधिभिः मनोनिग्रहः ॥ (चरकसंहिता - सत्त्वावजय चिकित्सा)

९) मन- प्राण स्थैर्य - चलने वायवः चलं चित्तम् ।निश्चले निश्चलं भवेत् ॥

१०) ध्यान व आत्मज्ञान - उद्धरेदात्मनाऽत्मानं नात्मानमवसादयेत् ॥ (भगवद्गीता)

११) सुख व ध्यान - सुखमात्यन्तिकं यत्तद् बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियम् ॥ (भगवद्गीता)

१२) मनोनिग्रह - मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः ॥

* ध्यानाचे प्रकार (आयुर्वेद व योगदृष्ट्या) -

१) सगुण ध्यान -

=> एखाद्या आकार, मंत्र, देवता, ज्योत, श्वास यांवर ध्यान

=> मन स्थिर करण्यासाठी उपयुक्त

=> प्रारंभिक साधकांसाठी योग्य

=> उदा. मंत्रध्यान, दीपज्योत ध्यान

२) निर्गुण ध्यान -

=> कोणताही आकार नसलेले तत्त्व / आत्मस्वरूप यावर ध्यान

=> सूक्ष्म व प्रगल्भ साधना

=> उच्च पातळीवरील साधकांसाठी

३) मंत्र ध्यान -

=> एखाद्या मंत्राचा जप व त्यावर एकाग्रता

=> मनाची चंचलता कमी होते

=> आयुर्वेदात सत्त्ववृद्धीसाठी उपयुक्त

४) श्वास ध्यान (प्राणानुसंधान) -

=> श्वास- प्रश्वासावर लक्ष केंद्रित करणे

=> वातशमन होते

=> मानसिक शांततेस उपयुक्त

५) चक्र ध्यान -

=> नासाग्र, भूमध्य, हृदय इ. चक्रांवर ध्यान

=> प्राणप्रवाह संतुलित होतो

=> योगिक दृष्ट्या महत्त्वाचे

६) भाव ध्यान -

=> करुणा, मैत्री, शांती, आनंद अशा भावांवर ध्यान

=> राग- द्वेष कमी होतात

=> मानसशुद्धीसाठी उपयुक्त

७) साक्षीभाव ध्यान -

=> विचारांचा साक्षी बनून निरीक्षण करणे

=> मनाशी तादात्म्य कमी होते

=> आत्मचिंतनासाठी श्रेष्ठ

८) सत्त्वप्रधान ध्यान (आयुर्वेददृष्ट्या) -

=> रज- तम क्षय करून सत्त्वगुण वाढवणारे ध्यान

=> सत्त्वावजय चिकित्सेचा भाग

=> मानसिक आरोग्य राखते

८) समाधी

समाधी हे अष्टांगयोगातील आठवे व अंतिम अंग आहे. धारणा

→ ध्यान यांच्या परिपक्व अवस्थेत साधकाचे चित्त विषयात पूर्णपणे

लीन होते, त्या अवस्थेला समाधी म्हणतात. साधक, साधना व

साध्य यांमध्ये भेद उरत नाही

“तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः” (योगसूत्र ३.३)

* अष्टांगयोगानुसार समाधी (पतंजली)-

समाधीमध्ये चित्तवृत्तीचा पूर्ण निरोध होतो

क्लेश, कर्मबंधन नष्ट होतात

कैवल्य (मोक्ष) प्राप्तीचा मार्ग

* समाधीची प्रक्रिया (क्रम) -

प्रत्याहार - इंद्रियनिग्रह

धारणा - एकाग्रता

ध्यान - अखंड चित्तप्रवाह

समाधी - विषयात तादात्म्य

* समाधीचे प्रकार (योगदर्शनानुसार) –

१) सम्प्रज्ञात समाधी –
=> विषयाचे ज्ञान शिल्लक असते
=> चार भेद – सवितर्क
निर्वितर्क
सविचार
निर्विचार

२) असम्प्रज्ञात समाधी –
कोणताही विषय नाही
संस्कारमात्र शेष

सर्वात उच्च अवस्था

* आयुर्वेददृष्ट्या समाधी-

आयुर्वेदात समाधी ही मानसिक व आत्मिक आरोग्याची पराकाष्ठा मानली जाते.

१) त्रिगुण सिद्धांत –

=> रज – पूर्ण क्षय

=> तम – पूर्ण क्षय

=> सत्त्व – शुद्ध व स्थिर

=> समाधी = शुद्ध सत्त्वावस्था

२) दोषसिद्धांत –

=> वात – पूर्ण शमन

=> पित्त – प्रशमन

=> कफ – संतुलन

=> त्रिदोष समत्व प्राप्त

३) प्राण, अग्नी व ओज –

=> प्राणवायु पूर्ण स्थिर

=> अग्नी सम व स्थिर

=> ओज परमावस्थेत

४) मानसशास्त्र (आयुर्वेद) –

=> समाधी ही सत्त्वावजय चिकित्सा ची सर्वोच्च अवस्था

=> मन पूर्णतः निग्रहीत

=> दुःख, भय, शोक यांचा अभाव

* सम्प्रज्ञात समाधीतील - सवितर्क समाधी –

सम्प्रज्ञात समाधी ही योगातील अशी अवस्था आहे जिथे विषयाचे ज्ञान शिल्लक असते.

त्यातील पहिली अवस्था म्हणजे सवितर्क समाधी

“तत्र शब्दार्थज्ञानविकल्पैः संकीर्णा सवितर्का” (योगसूत्र १.४२)

* सवितर्क समाधीचे स्वरूप –

=> ध्यान स्थूल विषयावर केंद्रित असते

=> विषयाशी संबंधित शब्द, अर्थ व पूर्वज्ञान उपस्थित असते

=> मन पूर्ण लीन नसून विचारांचा सूक्ष्म प्रवाह चालू असतो

=> समाधीची प्रारंभिक अवस्था आहे

=> उदा. दीपज्योत, मूर्ती, पंचमहाभूत, स्थूल तत्त्व

* अष्टांगयोगानुसार महत्त्व –

=> धारणा- ध्यानाची परिपक्वता

=> चित्तवृत्ती बऱ्याच अंशी शमतात

=> पुढील अवस्थांसाठी (निर्वितर्क) पाया

* योगसूत्र संदर्भ –

“सूक्ष्मविषयत्वं च अलिङ्गपर्यवसानम् ॥” (योगसूत्र १.४५)

१) सविचार समाधी –

- विचार = सूक्ष्म तत्त्वांवर चिंतन

- सविचार = विचारासह समाधी

- ध्यान सूक्ष्म विषयावर केंद्रित असते

- पंचतन्मात्रा, मन, अहंकार, बुद्धी, प्रकृती इ. विषय

- विषयाशी संबंधित सूक्ष्म विचार व ज्ञान उपस्थित असते

- शब्द-अर्थाचा स्थूल संबंध नाही; पण विचाराचा सूक्ष्म प्रवाह असतो

२) निर्विचार समाधी –

- निर्विचार = विचाररहित समाधी

- स्वरूप – सूक्ष्म विषयावर ध्यान राहते

- परंतु विचार, कल्पना व विश्लेषण पूर्णतः लय पावता

- विषयाचे केवळ तत्त्वस्वरूपच प्रकाशित होते

- चित्त अत्यंत स्वच्छ व स्थिर

- सविचारापेक्षा अधिक उच्च अवस्था आहे.

* योगसंबंधित संस्कृत श्लोक :-

=> योगः कर्मसु कौशलम्। (भगवद गीता २/५०)

=> प्राणायामेन युक्तेन सर्वरोगक्षयो भवेत्। (हठयोग प्रदीपिका)

=> ध्यानं निर्विशयं मनः। (पतंजलि योग सूत्र)

=> योगस्थः कुरु कर्माणि संगं त्यक्त्वा धनंजय। (भगवद गीता २/४७)

=> मनः प्रशमः योगः। (महाभारत)

=> कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा। (भागवत पुराण)

=> सर्वं योगेन साध्यते। (योग वशिष्ठ)

=> आसने स्थितः सुखं योगः। (हठयोग प्रदीपिका)

* Master Key –

=> चित्त - मन, बुद्धी, अहंकार

=> वृत्ती - चित्तातील चंचल अवस्था

=> निरोध - नियंत्रण / संयम

=> अहिंसा - मन, वाणी व कृतीने कोणत्याही जीवाला इजा न करणे

=> सत्य - विचार, वाणी व आचरण यांची एकरूपता; खरे बोलणे

=> अस्तेय - चोरी न करणे; परद्रव्याचा लोभ न ठेवणे

=> ब्रह्मचर्य - इंद्रियसंयम; विषयभोगांपासून संयम

=> अपरिग्रह - संग्रह न करणे; आवश्यकतेपेक्षा अधिक वस्तू न साठवणे

=> यमाः - आचरणातील नैतिक बंधने / सामाजिक आचारनियम

=> निर्विचार - सूक्ष्म विषयांवरील विचारही नसलेली अवस्था

=> अध्यात्म - आत्मविषयक / अंतरात्म्याशी संबंधित

=> तत्र – त्या (सम्प्रज्ञात समाधीत)

=> ज्ञान – विषयाचे ज्ञान

=> विकल्पैः – कल्पनांनी

=> संकीर्णा – मिसळलेली

=> सवितर्का – सवितर्क समाधी

=> अर्थमात्रनिर्भासम् – विषयाचेच भान

=> स्वरूपशून्यमिव – अहंभावाचा अभाव

=> प्रति + आहार = विषयांकडून परत आणणे

* References :-

- <https://patanjaliyogasutra.in/samadhipada1-2/>
<https://www.youtube.com/watch?v=oTsvR2Zl7m8>
https://www.youtube.com/watch?v=vpY_dSXw47A
<https://patanjaliyogasutra.in/sadhana-pada-2-30/>
<https://www.instagram.com/reel/DQ3-BVBD0AB/>
<https://www.sanskritam.world/yogasutra/2/30>
<https://patanjaliyogasutra.in/sadhana-pada-2-32/>
<https://translate.google.com/translate?u=https://www.rudrameditation.com/sutra-2-30-2-34-patanjalis-yoga-sutras/&hl=hi&sl=en&tl=hi&client=sge>
<https://www.youtube.com/watch?v=NMrzeddTLD4>
<https://ebook.pustak.org/index.php/books/bookdetails/15769/Ashtang-Hridaya/21>